

Małgorzata Kornacka

University of Warsaw, Poland

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1140-3705>

Kryptocytały, wyrażenia przysłowiowe i inne obce wtręty w łacińskich listach Filipa Orlika (na podstawie rękopisu z 1727 roku)¹

**Cryptic quotations, proverbial expressions and other foreign interjections
in the Latin letters of Pylyp Orlyk (based on a manuscript from 1727)**

Abstract

The following article is devoted to Latin letters incorporated into the 18th century *Diary* of Pylyp Orlyk. Examples of foreign interjections woven into the author's text were analyzed. An attempt was made to determine from which work the phrase originated, where Pylyp Orlyk may have encountered the work, whether it was a conscious reference and whether it meets the definitional requirements of such types of foreign interjections as a 'cryptic quotation' or a 'proverbial expression'.

Keywords: Pylyp Orlyk, *Diary*, letters, Latin, cryptic quotations, proverbial expressions.

1. Pojęcie kryptocytału i wyrażenia przysłowiowego

1.1. Definicje

W poniższym artykule zajmiemy się sformułowaniami, które w tekście funkcjonują jako obce wtręty wplecione w tekst autorski. Co najmniej dwa typy takich sformułowań zostały opisane, zdefiniowane

¹ Artykuł powstał w wyniku realizacji projektu badawczego Project NPRH/DN/SP/0043/2023/12. Badania są finansowane ze środków Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki

i otrzymały własne nazwy. Kryptocytatami zostały nazwane dłuższe sformułowania zapożyczone od innych autorów, które autor wplótł w swój tekst, po pierwsze – nie sygnalizując formalnie obcej proveniencji zapożyczeń, po drugie – oczekując, „że czytelnik zapożyczenie rozpozna i że ożyje w jego pamięci kontekst, z którego ów cytat został wyjęty; tylko pamiętając o kontekście dzieła przywoływanego można wtedy właściwie zinterpretować tekst, w którym przywołanie się pojawia”².

Wyrażenia przysłowiowe z kolei to sformułowania też przejęte przez autora tekstu i też konieczne do zidentyfikowania, aby zrozumieć tekst (gdyż stanowiące zleksykalizowaną metaforę), ale nie związane w świadomości użytkowników z żadnym konkretnym tekstem. Są bliskie przysłowiom, ale w przeciwieństwie do nich nie przekazują samodzielnej myśli³.

1.2. Aspekty badania kryptocytatów i wyrażeń przysłowiowych

Różnego rodzaju wtřęty i nawiązania do tekstów stanowią przedmiot zainteresowań przede wszystkim literaturoznawców. W artykule jednak popatrzymy na nie jako na obiekt, którym powinno zainteresować się także językoznawstwo badające proces nabywania języka oraz proces komunikacji językowej. Postaramy się mianowicie pokazać, że funkcjonują one inaczej wtedy, gdy język nabywamy głównie w procesie naturalnej komunikacji z użytkownikami języka, i wtedy, gdy język nabywamy głównie poprzez lekturę tekstów literackich.

Pierwsza różnica dotyczy mechanizmu skojarzeniowego. O ile w przypadku naturalnej komunikacji przynajmniej niektóre wyrażenia budzą skojarzenia z pewnymi zdarzeniami czy sytuacjami, w których usłyszeliśmy je z czyichś ust, o tyle w drugim przypadku przywodzą na myśl – niekiedy jednoznacznie – pewne teksty, w których

² Jerzy Axer, *Rola kryptocytatów z literatury łacińskiej w polskojęzycznej twórczości Jana Kochanowskiego* „Pamiętnik Literacki” 1982, 73, z. 1/2, s. 167.

³ Anna Skolimowska, *Przysłowia i wyrażenia przysłowiowe w łacińskich listach Jana Dantyska z roku 1537* [w:] *Łacina jako język elit*, red. J. Axer, OBTA UW, Warszawa 2004, s. 179.

je spotkaliřmy (przy czym działa tu zasada: najlepiej zapamiętuujemy połączenia nieoczekiwane, obrazowe, nacechowane ekspresyjnie, niepozostawiające nas obojętnymi).

Druga różnica dotyczy „wspólnej bazy porozumienia” partnerów komunikacyjnych. Nie ulega wątpliwości, że taką dobrą „wspólną bazę porozumienia” stanowią podobne dořwiadczenia życiowe. Skoro jednak w przypadku języka nabywanego poprzez lekturę tekstów literackich niektóre słowa i wyrażenia budzą u partnerów komunikacyjnych bardzo silne skojarzenia zdeterminowane przez jakiś konkretny tekst, to właśnie brak wspólnych skojarzeń może w znacznym stopniu zakłócić wzajemne zrozumienie, a obecność takich skojarzeń może zrozumienie znacząco ułatwić. Stąd możliwość odwołania się przez partnerów komunikacyjnych do tekstów, które obydwie strony znają, nabiera szczególnego znaczenia i wspólne „czytelnicze” dořwiadczenia stają się nawet ważniejsze niż podobne rzeczywiste dořwiadczenia życiowe.

Zauważmy też, że w przypadku języka nabywanego poprzez lekturę tekstów fundamentalna – wydawało by się – granica między kryptocytatami i wyrażeniami przysłowiowymi ulega znacznemu rozmyciu, o ile w ogóle nie zanika. I jedno, i drugie sformułowania są dla użytkowników fragmentami konkretnych tekstów i w mniejszym lub większym stopniu z tymi tekstami im się kojarzą.

2. Cel i plan badania

2.1. Charakterystyka badanego materiału

Poniżej przeanalizujemy cztery przykłady z łacińskich listów Filipa Orlika, włączonych do jego *Dzienników* z 1727 roku⁴. Z punktu widzenia analizy najważniejsze są dla nas dwie rzeczy. Po pierwsze, zarówno autor listów, jak i jego korespondenci są osobami, które

⁴ Pylyp Orlyk, *Diariush podorozhnii, yakyi v imia Troici naisviatishoi, rozpochatyi v roku 1720 misiatsia zhovtnia dnia 10-ho*, t. 3, oprac. O. Kovalevska, I. Dmitryshyn, Tempora, Kyiv 2013.

nabyły nie tylko receptywną, ale i produktywną znajomość łaciny. Jak pisze F. Waquet, „aż do XVIII wieku włącznie życie społeczne łączyło się z mówieniem po łacinie”⁵. Nie zmienia to jednak w niczym faktu, że wszyscy tę znajomość łaciny nabyli na podstawie lektury klasycznych tekstów. Po drugie, analizowane listy krążą w środowisku wielonarodowym, wielojęzycznym, wieloreligijnym i wielokulturowym. Język łaciński i klasyczne teksty łacińskie stanowią dla komunikacji w takim środowisku niekiedy jedyną możliwą „wspólną bazę porozumienia”, czasem zaś – jedyną neutralną.

2.2. Pytania badawcze

Analizując wybrane przykłady, postaramy się odpowiedzieć na następujące pytania:

- (a) Czy dane sformułowanie świadomie zostało użyte przez autora po to, aby nadawca je rozpoznał i właściwie zinterpretował?
- (b) Czy dane sformułowanie pojawia się na kartach *Dzienników* raz, czy też częściej? W praktyce sprawdzimy, czy pojawia się także na kartach już wydanego *Dziennika* z roku 1725 i 1726⁶.
- (c) Z jakiego utworu dane nawiązanie pochodzi?
- (d) Gdzie Filip Orlik mógł się z danym utworem zapoznać? Najważniejsze instytucje, w których się kształcił, to (jezuicka) Akademia Wileńska oraz (prawosławna) Akademia Kijowsko-Mohylańska⁷. Problem polega na tym, że „program nauczania [Collegium Kijowiense Mohileanum] oparty był o wzorzec jezuicki”⁸, co może utrudnić identyfikację.

⁵ Françoise Waquet, *Łacina – język powszechnej komunikacji?* [w:] *Łacina jako język elit*, red. J. Axer, OBTA UW, Warszawa 2004, s. 466.

⁶ *Filip Orlik (1672–1742) i jego Dziariusz*, opracowanie, odczytanie z rękopisu, wstęp, komentarze W. Sobol, Wydawnictwa UW, Warszawa, 2021.

⁷ Walentyna Sobol, *Pyłyp Orlyk sam pro sebe* [w:] „Studia Ukraińsko-Polskie”, t. 8, Warszawa 2021, s. 94.

⁸ Teresa Chynczewska-Hennel, *Akademia Kijowsko-Mohylańska* [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Zakład Historii Kultur Pogranicza Instytutu Socjologii Uniwersytetu w Białymstoku, Bractwo Prawosławne św. św. Świętych Cyryla i Metodego, Białystok 2002, s. 46.

2.3. Kolejność i sposób przedstawienia przykładów

Cztery przykłady przedstawimy poniżej w kolejności od przykładu zawierającego najłatwiejsze do zidentyfikowania sformułowanie do przykładu zawierające sformułowanie najtrudniejsze do identyfikacji. Wersalikami zaznaczamy kluczowy wyraz, który można przetłumaczyć dopiero po identyfikacji sformułowania.

3. Analiza przykładów

3.1. Przykład 1

*ibiq[ue] sedendo, tamquam super flumina Babilonis, non suspendi ORGANA obligationis, qua magno C[elsitudinis] V[est]rae Nomini devinctum me semper sentio...*⁹

„i siedząc tu, niczym nad rzekami Babilonu, nie zawiesiłem [ORGANA?] obowiazku, którym czuję się zawsze wielce związany z wielkim imieniem Waszej Wysokości...”

We fragmencie tym Orlik wyraźnie nawiązuje do fragmentu psalmu 137 (w. 1–2):

*Super flumina Babylonis illic sedimus et flevimus, cum recordaremur Sion.
In salicibus in medio eius suspendimus ORGANA nostra.*

Nie ulega wątpliwości, że mamy do czynienia z kryptocytałem: świadczy o tym i bardzo charakterystyczny fragment o „siedzeniu nad rzekami Babilonu”, i fragment o „zawieszeniu”, który bez odwołania do psalmu nie da się zinterpretować. Nie jest to zresztą jedyne podobne odwołanie u Orlika: nawiązanie do psalmu 137 znajdujemy też w innym liście włączonym do *Dziennika* z roku 1726, tym razem w liście pisanym po francusku: *Assis comme sur les bords de*

⁹ Pylyp Orlyk, op. cit., s. 395.